

Владислав Грибовський

ФОРМУВАННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ГРУПИ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ НОГАЙЦІВ У XVI-XVII СТ.

Твердження про походження ногайців від "хана" Ногая (друга половина XIII ст.) і витоки їхнього етногенезу в північно-західному Причорномор'ї започатковано М. Карамзиним. Цю тезу розвинув Ф. Брун¹, який, посилаючись на авторитет Карамзина, зазначив, що після зруйнування "царства Ногая" наприкінці XIII ст. золотоординським ханом Токтою ім'ям ногайців почали позначати "обитавших тогда уже между Днестром и Днепром иedisанских и джамбуйлуцких татар"². При цьому Брун виступив проти висновків Клаврота, згідно яких ногайців представлено вихідцями з прикаспійських степів, котрі до кінця XVII ст. (в основній своїй масі), не виходили за межі своїх кочовищ між ріками Тоболом і Яїком (Уралом)³. Автохтонну концепцію походження причорноморських ногайців у подальшому підтримав Ф. Петрунь, спробувавши ув'язати золотоординський Ябу-городок в середній течії Південного Бугу з "Ямбойлуцькою або Джамбойлуцькою ордою", що, за переконанням дослідника, звичайно перебувала на Побужжі⁴. З часом цей погляд перетворився на усталену історіографічну традицію, що без критичного переосмислення й досі поширена у вітчизняній історіографії. Нові аргументи на користь автохтонності причорноморських ногайців нещодавно представлено дисертаційним дослідженням Ю. Гомана⁵.

Проте навряд чи можливо побудувати концепцію походження причорноморських ногайців, основууючись виключно на подібності етноніма з іменем можливого етногонічного предка. Джерела часів Золотої Орди вказують більше десяти дигнитаріїв з іменем Ногай (Нокай), які не були пов'язані між собою генеалогічно і зазначаються на віддалених територіях. Так, у літописі Рукн-ед-Діна Бейбарса під 1270/1271 р. позначений Іса-Ногай, родич Берке-хана⁶. Саси-Буга,

або Саси-Ногай, згадується серед 25 правителів Дешт-і-Кипчаку, сам же він "правив" у XIV ст. після Базарчі і перед Туглук-Тимуром; останній же був племінником ще одного Ногая⁷. До того ж, Саси-Буга був сином ще одного Ногая, що походив з "султанів" Ак-Орди⁸. Те саме підтверджується літописами перса Рашид-ад-Діна: якийсь Нокай був одним із хакімів Північного Китаю після монгольського завоювання⁹, Нокай, сина Татара, онука Джучі¹⁰, Нокая, сина Джарука з роду Джучі¹¹, Нокай, начальник передового загону Беркея-хана, відзначився в Ірані під час війни з Хулагу-ханом¹², Нокай, правитель "племені" баарин, що кочувало в степах Центральної Азії¹³.

Значений ногайськими наративами в якості основоположника Ногайської Орди, бій Едигей (остання чверть XIV ст.) також мав прізвисько "Ногай", тобто "пес/собака"¹⁴. Та й за традиційним монгольським календарем, сприйнятим тюркомовними кочовиками, рік собаки зветься ногай-іл, він є одинадцятим роком тваринного циклу¹⁵. Отже, не виключено ув'язання ногайського етноніму ще й з певним календарним циклом.

Іншим контраргументом "автохтонній теорії" є те, що в улусі Ногая джерела не вказують на жоден з родів - Мангит, Найман, Кирейт та інші, які, власне, визначали етногенез ногайців. Маємо лише: "руські, зіхи, тоти, алани"¹⁶. До того ж, після розгрому війська Ногая в 1299/1300 р., його улус піддався суцільному спустошенню військами золотоординського хана Токти, а населення улусу величезною кількістю продавалося в рабство аж до Єгипту¹⁷. Після таких руйнувань та величезного за масштабами переміщення населення годі й говорити про якусь лінію спадковості чи нащадків населення Північно-Західного Причорномор'я XIII і XIV ст.: Токта руйнував всю політичну та господарську інфраструктуру західного улусу Золотої Орди аби запобігти в подальшому виникненню тут нового вогнища сепаратизму.

Отже, твердження Карамзина та Бруна про автохтонність причорноморських ногайців ґрунтувалися виключно на середньовічному методі виведення назви явища від міфологізованої першопостаті. Тому маємо більше підстав підтримати "прикаспійську теорію" походження ногайців, що була найбільш повно обґрунтована Б.-А. Б. Кочекаєвим¹⁸ і послідовно розробляється в працях сучасних дослідників Російської Федерації¹⁹.

Ногайська Орда виокремилася в процесі розпаду Золотої Орди й стала з 1391 р. осібним політичним утворенням на чолі з бієм Едигеєм. Ядром території Ногайської Орди було межиріччя Волги та Емби. Правителі Астраханського ханства, що утворилося в середині XV ст., перебували під впливом і захистом ногайського бія, маючи своїм спільним ворогом Кримське ханство²⁰.

Етнічне ядро населення Ногайської Орди складали нащадки кипчацьких родо-племінних союзів домонгольського часу²¹; основу родової номенклатури становили роди Мангит, Майсур, Кипчак, Кирейт, Найман, Китаї, Кангли, Оймаут, Буркут, Кунграт та інші, історія яких сягає домонгольських часів і які походили з центральноазійських степів²². Представники цих же родів становили державну еліту інших народів кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Певні елементи подібної ногайцям родової номенклатури простежувалися у "кочових узбеків" в XV ст.²³, казахів та башкирів наприкінці XVIII ст.²⁴, кримських татар. У Кримському ханстві серед карачі-беїв були роди Майсур, Мангит, Кипчак. Правляча династія Бухарського ханства ще в XIX й на початку XX ст. походила з роду Мангит²⁵.

Рід Мангит у Ногайській Орді мав першорядне значення, оскільки до нього належав і сам основоположник Орди, бій Едигей. В російських літописах XV ст. ногайці початково називалися мангитівцями, сам же етнонім "ногайці" згадується дещо пізніше, зокрема, у "Казанському літописці" йдеться: "И придоша Нагаи, прежде реченные Мангиты"²⁶. Інколи літописи зазначали ці етноніми як синонімічні поняття: "нагаи сильныя и мангиты храбрыя..."²⁷. У калмицькій мові позначення ногайців словом "мангит" зберігалося до початку XX ст.²⁸

Особливість державної традиції ногайців характеризувалася тим, що сам Едигей, не будучи Чингізидом, утримався від претензій на ханський титул і не заявляв про спадковість своєї влади від Золотої Орди²⁹. У той же час Кримське ханство та Османська імперія обґрунтовували легітимність свого панування над Дешт-і-Кипчак'ом наступністю від імперії Чингіз-хана³⁰. Легітимність влади Едигей ґрунтувався на тому, що виводив свій рід від шанованого кочовиками-

мусульманами святого Баба-Туклеса³¹, а через нього ногайський бій поглибив свою генеалогію до одного з перших чотирьох халіфів мусульман - Абу-Бекра (VII ст.)³². Проте цієї міфічної генеалогії й ревною насадження ісламу серед кочовиків Дешт-і-Кипчак'у Едигею не вистачило для того, щоб досягти в мусульманському світі визнання за справжнього легітимного правителя. Тому він мав титул, рівнозначний княжому: "бій". Як зазначив польський хроніст О. Гваньїні (1578) щодо Ногайської Орди, "жителі цієї країни не мають королів і царів, а тільки князів"³³.

Утім, елементи золотоординської політичної традиції простежуються в соціально-політичному ладі Ногайської Орди, зокрема, в таких інституціях, як улуси, військово-адміністративний поділ на праве й ліве крило, тощо. На чолі Орди стояв бій, що належав до родини Едигейовичів та обирався або затверджувався на курултаї, тобто на зібранні старшин найповажніших родів. Спадкова лінія велася по старшинству в роді: брат бія вважався старшим над синами бія, своїми племінниками³⁴. Найважливішим важелем влади бія в Орді виступило право визначати територію кочування будь-якому ногайському відгалуженню.

Правим крилом Ногайської Орди було правобережжя Волги, що контролювалося другою особою в Орді - нурадином. Його завданням було охороняти ногайські кочів'я на заході, тобто з "кримської сторони". Ногайські родоводні оповідання виводять це слово від імені сина Едигея - Нурадина³⁵. На чолі лівого крила стояв третій за значенням дигнитарій - кековат або кейкуват; він контролював кочовища при ріках Емба та Урал (Яїк), здійснюючи охорону кордонів від казахських орд ("киргиз кайсаків"). Сам же бій з основною частиною орди кочував переважно на лівобережжі Волги, маючи своєю зимовою ставкою місто Сарайчик³⁶. Такий самий поділ Ногайської Орди на основну частину й два крила простежується за хронікою Гваньїні: "Вона поділяється на три орди. Одна називається Шарайською, знаходиться при замку Шарай (тобто Сарайська, Сарайчик. - В. Г.). Друга - Яїцька, названа він ріки Яїк. Третя - Камма, яка межує з частиною Сіверського князівства, Яїцька та Сіверська живуть біля лісів, але Шарайська орда - в чистому полі"³⁷. Тим самим

маємо окремі елементи політичної спадковості й структурної подібності Ногайської Орди та Золотої Орди.

З поширенням ісламу ногайці залучилися до культурного набутку близькосхідної цивілізації. У місті Сарайчик існував постійнодіючий орган управління з штатом чиновників, що мали спеціалізовані адміністративні та канцелярські функції, а саме - карадуван, на чолі з чиновником з титулом кара-дуван³⁸. У цьому простежується вплив арабо-персидської адміністративної моделі, представлені урядом - діван, на чолі з візіром.

Ускладнення соціально-політичної устрою Ногайської Орди в другій половині XVI ст. призвело до появи четвертого за значенням дигнитарія - тайбуги, повноваження якого джерела не дозволяють чітко прослідкувати. Ординські дигнитарії другого плану мали титул мурзи, що в етимології є похідним від арабо-персидського "емірзаде", тобто "сини еміра". У ногайській традиції мурзи вважалися нащадками Едигея й вели генеалогію через його сина Нурадіна: "Едигей с согласия народа, сына своего Нородина наименовал мурзой, а народ узденями, подвластными ему. От сего мурзы Нородина Едигеева потомки все приняли наименование мурзы и ныне называются таковыми"³⁹.

Найважливішою адміністративною функцією ординських урядовців була регуляція процесу кочування за наявності стабільних маршрутів кочування, що проходили за меридіональним принципом: зима-південь, літо-північ. Місцем зимівки ("кишлак") виступали густо вкриті очеретяними заростями прибережні райони Каспійського моря, низини Волги, Емби, Уралу⁴⁰, а також Дону. Літовки (яйла) розташовувалися на півночі й простягалися настільки, наскільки дозволяв стан просування російської землеробської колонізації у межиріччі Уралу та Дону. На середину XVI ст. західні межі Ногайської Орди простяглися до середньої течії Дону між його лівими притоками Ведмедицею та Іловлею. У 1552 р. ногайський Ісхак-мурза повідомляв: "А Дон зимовище наше, а за Медведицу [наши люди] неидут"⁴¹.

Стабільне існування Ногайської Орди тривало до початку XVI ст. Тиск інших кочовиків зі сходу (казахів і калмиків) в поєднанні

з внутрішнім перенаселенням Ногайської Орди, за думкою Є. А. Поноженка, "суттєво ускладнили віками відпрацьований чіткий режим кочування і чуттєво позначилися на екстенсивній кочовій економіці"⁴². Здобуття російським царем Іваном IV Казані та Астрахані в середині XVI ст. призвело до загальної дестабілізації в Орді, порушило усталений ритм кочування та зовнішні господарські зв'язки ногайців і стало важливим фактором внутрішнього розколу ногайського суспільства. У 1557 р., опираючись на російську підтримку в усобиці з іншими Едигейовичами, ногайординським бієм став Ісмаїл, прийнявши при цьому васалітет царя. Опоненти Ісмаїла відкочовують від Нижньої Волги до Північного Кавказу й за ріку Урал⁴³. Велика кількість ногайських мурз перейшла тоді на службу кримському хану, перекочувавши до причорноморських степів разом зі своїми улусними людьми⁴⁴.

Внутрішня криза Ногайської Орди співпала зі складними природними катаклізмами, посухою, епізоотіями, що спричинило голод, зрештою - хаотичні перекочовки, безладні усобиці і втрату орієнтації у зовнішній політиці⁴⁵. Так, цареві Івану IV сповіщено про вкрай скрутне становище ногайців: "Нагаи ... изводятца, людей добрых (знатних. - В. Г.) у них мало. Да голодни необычно и пешы нагаи, много с голоду людей мрет, а друг другу не верят меж себя и родные братья. Земля, государь, их пропала, друг друга грабят"⁴⁶. Цей період відображений у ногайському епосі як час вселенської катастрофи, початок нескінченних бідувань і пошуків нової батьківщини. За спостереженням В. Жирмунського, в багатьох епізодах, які визначили сюжет епічних сказань, бій Ісмаїл зображається як втілення зла і причина усіх нещасть ногайського народу⁴⁷.

Упродовж другої половини XVI ст. відбувався процес інтенсивного дроблення Ногайської Орди на дрібніші орди з різними комбінаціями родових відгалужень.

Першими від основної орди відокремилися улуси шести дітей князя Шихмамая, котрий був одним із старших братів бія Ісмаїла. Згодом це відгалуження отримує назву Алтаульської, або Джембуїлуцької, орди; ногайці цієї орди документами зазначаються

ще як енбулуки⁴⁸. Назві енбулуки/джембуйлуки вони завдячували кочуванню при річці Емба (на схід від ріки Урал): "...из Болшаго Нагаю несколько сот семеи за междоусобною съсорою от Волги отошли за Яик и пребывали немалое время у реки Эмбы, которая на на татарском и калмыцком языках называется Дзем и Джем, и от той реки те нагаицы назвались джембуилук"⁴⁹.

Дослідник С. В. Фарфоровський прослідкував етимологію цієї назви, вказуючи, що вона утворилася засобом поєднання "Джем" + "буйлук", від "полюн-буйлук", тобто "кочування вздовж річки"⁵⁰. Маршрути кочування цієї етнографічної групи простягалися від р. Емба до р. Сирдар'ї, а самі джембуйлуковці були в тісних контактах з казахами, що позначилося на їхній етнічній специфіці⁵¹.

Велика частина вороже налаштованих до бія Ісмаїла мурз зосередилася довкола Кази-мурзи, онука бія Шейдяка. Тим самим, він став засновником Малої Ногайської орди, названої напроти вагу Великій Ногайській орді на чолі з бієм Ісмаїлом. За власним висловом, Кази-мурза довго тинявся по різних місцях, "подібно козаку", доки не закріпився на кочуванні на території між турецькою фортецею Азовом, Кубанню та Кабардою⁵². Прийнявши підданство турецького султана, він став союзником кримського Девлет Гірей-хана. Від кочування поблизу Азова малі ногаї називалися також "азовською ордою" або азовськими козаками. З активізацією діяльності донського козацтва на півночі й посиленням натиску калмиків зі сходу кочовища Малої Ногайської орди в другій половині XVII ст. витісняються на південь від р. Дону й розташовуються головним чином в передгір'ях Кавказу, а також при р. Кубані⁵³. Звідси - назва нащадків улусних людей Кази-мурзи як "кубанських татар", а всієї локальної групи - Кубанська орда.

Під 1554 р. маємо першу вказівку джерел стосовно єдисанців, або "джетысан то есть семь десято тысячни[х]"⁵⁴. Те, що в основу етноніму покладено кількісну характеристику, є вказівкою на початкову велику чисельність цієї етнографічної групи. До початку XVII ст. єдисанці переважною більшістю перебували при Волзі, потрапивши під владу угруповання урусівців (нащадків бія Уруса), котре виникло внаслідок подальшого дроблення Великої Ногайської

орди⁵⁵. Тому не має підстав слідом за Б. Кочекаєвим вважати, що Єдисанська орда дуже рано відійшла від основної Орди й першою почала кочувати у причорноморських степах, визначивши переважно єдисанський етнічний склад Буджацької орди⁵⁶; цей дослідник не навів належних документальних свідчень щодо особливого зв'язку між Єдисанською та Буджацькою ордами, хоча й наголошував на такому.

Окрема етнографічна група ногайців Північного Кавказу - караногайці - утворилася за рахунок тих кочовиків, котрі відмовилися бути під зверхністю своїх мурз і ще до відходу Кази-мурзи у прикавказькі степи зосередилася при ріках Сулак і Терек; звідси їх назва: "чорні" ногаї (кара-ногаї), тобто ті, котрі не мають над собою мурз⁵⁷.

Залишається складною проблема походження єдичкульських ногайців. Етнонім цієї етнографічної групи з'являється у документах XVII ст. й використовується паралельно з назвою великих ногаїв, котрі залишалися у Поволжі під владою нащадків бія Ісмаїла. Згідно даних В. Бакуніна, єдичкульці генетично пов'язані з великими ногаями: "Большеи нагаи въобще джетьышке улу (тобто єдичкульці, - В. Г.), а по частям келенши, хатаи, хабчак, борлок, мангот и другие некоторые звани"⁵⁸. Є підстави думати, що ця етнографічна група виокремилася унаслідок подальшого дроблення Великої Ногайської орди упродовж XVII ст. Ногайці, котрі залишилися на Нижній Волзі, стали називатися юртівськими татарами, тобто "місцевими татарами"⁵⁹, розподіляючись на дві етнографічні групи осілих, власне юртівських татар, котрі "издревле живут оседло", і кочових, або аульних татар, які продовжували кочування безпосередньо при Астрахані⁶⁰.

Хаотичні пошуки нової території різними ногайськими відгалуженнями прискорилися у 20-30-х рр. XVII ст. унаслідок приходу до прикаспійських степів калмиків, котрі в другій половині XVII ст. встановили контроль за степовим межиріччям Волги та Дону⁶¹. У той же час на схід від ріки Урал розташувалися казахи. Скорочення території кочування ногайців відбувалося за рахунок ще одного чинника - просування землеробської колонізації з півночі, забезпеченої

російським урядом від протидії кочовиків побудовою "засечных черт", тобто укріплених ліній⁶². З іншого боку, скорочення теренів кочівницької ойкумени було наслідком активізації військово-господарської діяльності запорозького козацтва у першій половині XVII ст., утворення "специфічної козацької вісі Дніпро-Дон"⁶³.

Кримське ханство і Османська імперія заохочували міграції кочовиків до Північного Причорномор'я, тим самим підсилюючи свій військовий потенціал. Причорноморські кочовики були для Порту й Криму водночас і захисним буфером, що стримував хід землеробської колонізації степового простору з боку слов'янських народів⁶⁴, і ударною силою, котра спрямовувалася на Росію і Річ Посполиту, відповідно до певної кон'юнктури міжнародних відносин. Разом з тим, участь кочовиків у походах кримських ханів забезпечувала регулярне надходження рабів-ясирів до кримських і турецьких центрів работоргівлі. "Полювання за ясирами" у XVI-XVII ст. перетворилося на специфічну господарську галузь татарського Криму⁶⁵, в якій ногайці, кримські татари, грецькі, вірменські, єврейські купці, турецькі яничари були взаємопов'язаними елементами однієї економічної системи, що забезпечувала здобуття, редистрибуцію і збут рабів-ясирів.

Работоргівля давала ногайцям той надлишковий продукт, котрий забезпечував перебування великої кількості кочовиків на обмеженій території при збереженні екстенсивного характеру кочового скотарства. Щільність кочового населення у причорноморських степах упродовж XVI-XVII ст. збільшувалася в умовах, коли було неможливо розширити пасовищний фонд за рахунок землеробського лісостепу. Тим самим, завдяки участі у татарських набігах, ногайці отримали змогу переміститися до Північного Причорномор'я в тій кількості, що перевищувала спроможність пасовищних площ регіону забезпечити потреби екстенсивної кочової економіки.

Динаміка кількісних змін кочового населення Північного Причорномор'я в XVI й до початку XVIII ст. прослідковується за даними, що вказують на кількість війська у розпорядженні кримських ханів, якщо виходити з розрахунку, що в кочовому суспільстві воїни становлять 20%. Близько 1550 р. М. Литвин визначив, що хан може

мобілізувати 30 тис. воїнів, "якщо піднімуться ... усі - навіть німечні"⁶⁶, то Жан де Люк (1625) зазначив, що лише від ногайців вирушає в похід 50 тис. вершників⁶⁷. Тим самим, маємо зростання чисельності від 150 тис. до 250 тис. чоловік. У 1709 р. Ф. Ферран засвідчив, що ногайці зобов'язані під час війни надсилати до хана військо в кількості 40 тис. чоловік, хоча завжди виставляють 60 тисяч. Таким чином, на початок XVIII ст. в Кримському ханстві зосередилося ногайців понад 300 тис. чол.

Проникнення окремих ногайських улусів до Північного Причорномор'я фіксується джерелами не раніше останньої третини XV ст., а саме в період правління кримського Менглі Гірей-хана (1475-1515)⁶⁸. Можна припустити можливість переміщення невеликих ногайських колективів під час правління хана Хаджі-Гірея (1443?-1466), котрий, згідно кримськотатарському літопису зібрання Мурата Аргинського, "умел привлекать сердца, потому во время правления его значительное число народа переселилось с Волги в Крым"⁶⁹. Проте безпосереднє свідчення джерел про перехід великої групи ногайців до причорноморських степів маємо під 1516 роком, коли "цар перекопський ногайських татар под себе подбил"⁷⁰. Однак такий перехід не був повним та одночасовим: для польського хроніста Мацея Меховського (1517) Ногайська Орда все ще існує як окрема й ворожа Кримському ханству сила, найбільш чисельна з-поміж інших кочових орд⁷¹.

Значно чисельніші згадки й більш певні відомості про ногайські міграції до Північного Причорномор'я знаходимо лише в середині та другій половині XVI ст., що співпадає з процесом дроблення Ногайської Орди. Протягом першої половини XVI ст. ногайці, ще зберігаючи відносну єдність, часто виступали на боці російського царя проти Криму. Так, у 1523 р. ногайці позбавили життя кримського Мехмед Гірей-хана, а під час правління його наступника, Сахіб-Гірея I, вдерлися до Кримського півострова і поруйнували кримськотатарські улуси⁷².

Після поразки турецько-кримськотатарського походу 1569 р. на Астрахань, в якому брали участь 30 тис. ногайців на чолі з Казимурзою⁷³, турецький султан розселив у Буджаку до 30 тис. виведених з-під Астрахані "астрахансько-ногайських родин"⁷⁴. До цього часу,

близько 1550 р., кочове населення Північно-Західного Причорномор'я позначено як "татари білогородські та добруджські"⁷⁵. Вірогідно, що великою міграцією ногайців 1569 р. закінчено формування етнічного ядра Буджацької орди.

З початком XVII ст. прискорився процес подальшого дроблення Великої Ногайської орди, загострилася ворожнеча між різними ногайськими відгалуженнями на Нижній Волзі. Основними угрупованнями у цей період виступили ногайські князі Урусови, Тинбаєви, Шихмаєєви, Урмаметєєви. На момент усобиці всі етнографічні групи ногайців вже були сформовані, вони зберігали свою ідентичність, попри часті перекочівки та перебування відгалужень в різних ворогуючих угрупованнях. Тинбаївці підпорядковують собі юртівських татар, урусівці - едісанців, що кочували при Волзі⁷⁶.

У цей час втрачається будь-яке значення ногайординських дигнитаріїв, котрі уособлювали собою ногайську державність. Наприкінці 1630-х рр. вже не було жодного, хто мав титул бія, нурадина; титул кековата певний час утримував Янмамет-мурза, котрий при цьому володів лише 1200 улусними людьми. Відбувається руйнація ногайської державницької традиції. Частими стали явища, коли прості кочовики відмовлялися від покори мурзам і за власним розсудом відходили до володінь кримського хана. В 1625 р. "улусні люди", едички, кипчаки, китаї зібралися на з'їзд і ухвалили відкочувати "на кримську сторону"⁷⁷. Вірогідно, що саме відтоді бере початок Єдичкульська орда, відокремившись від решти відгалужень Великої Ногайської орди.

Ситуація кривавих усобиць і хаотичних пошуків нових територій ногайськими відгалуженнями ускладнилася натиском калмиків, котрі, скориставшись усобицею ногайців, насувалися на їхні кочовища. У 1628 р. калмики вперше здійснили напад на ногайські кочовища, підпорядкувавши джембуйлуковців (алтаульців). Більш потужний наступ калмиків відбувся у 1634 р., коли більшість ногайців витісняється з своїх прадавніх кочовищ й переходить на межиріччя Волги й Дону⁷⁸.

Паралельно з цим у Буджаку протягом 1620-х рр. формується улус ногайця Кантемир-мурзи Дивєєєва, що став центром тяжіння

для різних ногайських відгалужень, які залишали Поволжя. Склад Буджацької орди був гетерогенним і формувався внаслідок різночасових міграцій кочовиків зі сходу. Ці дрібні кочівницькі колективи виникали після руйнування традиційних родових зв'язків, а тому йменувалися не окремим народом чи племенем, але за територіальним принципом - "білогородськими козаками", від назви фортеці Білгород (Ак-кермен). За свідченням Боплана, у Буджаку "сходяться і переховуються бунтівні татари"⁷⁹. За джерелами XVIII ст., в Буджаку перебували відгалуження етнографічних груп єдисанців, джембуйлуківців, єдичкульців, а також угруповань, що зосередилися навколо родів Орак-улу (Урак-огли) та Орумбет-улу (Ур-Мухаммед-огли); є також вказівки на киргизькі улуси, тобто відгалуження казахських орд⁸⁰.

Турецький султан легітимізував владу буджацького Кантемир-мурзи, надавши йому титула яли-агаси, тобто "охоронця побережжя". Сам же Кантемир-мурза, намагаючись вийти з підданства кримського хана, домагався прямого васалітету від Османів, минаючи кримських Гіреїв. В цей час у Криму посилювалися позиції ногайських родів Мангит і Мансур, котрі увійшли до кола кримських карачі-беїв, - найвищої після Гіреїв аристократії ханства, представники якої були родичами Кантемир-мурзи. Крім того, Кантемир мав своїми родичами й Ширинських мурз⁸¹, чим він забезпечував собі значний вплив у Кримському ханстві.

Ногайські мурзи завдяки авторитету Кантемир-мурзи почувалися на пільговому становищі; їхні улусні люди зайняли під кочування рівнинну частину Кримського півострова, за якою швидко закріпилася назва ногайських степів. У 1634 р. православний богомолець зазначив щодо кримських передгір'їв: "А Старой Крым (місто Ескі-Крим. - В. Г.) стоить пуст, в степь подався далеко, в нагайское кочевье"⁸². І хоч після смерті Кантемир-мурзи ногайські мурзи втрачають колишній вплив у Криму, а родину мангитівців було витіснено з кола карачі-беїв, Буджак залишається країною ногайців, за володіння якою кримські хани упродовж другої половини XVII ст. не припиняли боротьбу.

З середини XVII ст. буджацькі "татари" позначаються джерелами окремо від тих ногайців, котрі новими партіями прикочовували до Буджака або розташовувалися на лівобережжі Дністра⁸³. Потрапивши

до орбіти політичного, економічного та культурного впливу Кримського ханства та Туреччини, буджаківці віддалилися від решти ногайців і позбулися традиційних форм господарства, побуту та культури, властивих єдисанцям, єдичкульцям та джембуйлукувцям. Буджацька орда перетворюється на окрему етнографічну групу, представивши собою у XVII ст. стали локальну групу причорноморських ногаців. Більшість буджаківців вже встигла "зламати свої гарби", тобто припинила кочування й мешкала у постійних селищах, перетворившись на осіле податкове населення - реая. Вже в 30-х рр. XVII ст. таких селищ нараховувалося до дев'яти десятків⁸⁴. На 1663 р. вони перебували під податковим та адміністративним контролем ханського яли-агаси, що мав резиденцію в селищі Ханкишла⁸⁵. Однак Буджацька орда ще до початку XVIII ст. залишалася потужним осередком сепаратизму у Кримському ханстві, виступаючи при цьому центром тяжіння різних ногайських відгалужень, котрі мігрували до Північного Причорномор'я.

Поруч із Буджацькою ордою, джерела вказують на перебування ногайців в складі так званої Очаківської орди⁸⁶. Проте не має підстав вважати це утворення стабільним за своїм складом, так само як і ототожнювати його з єдисанцями, як це робив А. Скальковський⁸⁷. Так, близько 1625 р. зазначено кочування Малої Ногайської орди між Перекопом, Очаковом, навколо Азовського моря і впритул до Сіверського Дінця. При цьому "губернатор" Перекопу, інакше орбей, був їхнім начальником з адміністративними, судовими та військовими функціями⁸⁸. В Очаківському степу, що за Е. Челебі звався "пустелею Хейхат", на 60-ті роки XVII ст. кочувало ногайське відгалуження, що звалося кара-таяк, в кількості "трьох сотень общин", тобто родових об'єднань⁸⁹. Відгалуження кара-таяк не прослідковується за іншими документами і ніяким чином не пов'язується з Єдисанською та Малою Ногайською ордою.

Наприкінці XVI ст. (1577-1584 рр.) різні ногайські відгалуження, що кочували на степовому лівобережжі Дніпра, при р. Овечих Водах, верхів'ях Самари та Міусі, мали своїм опорним пунктом побудований на Кальміусі кримським царевичем Алди-Гіреєм "городок" Боли-Сарай⁹⁰. У 1592 р. на Кальміусі розташовується Арасланів улус, звідки

ногайці здійснювали набіги на російське порубіжжя⁹¹. Стабільної територіальної спільноти кочовиків із центром на Кальміусі не утворилося. Ця місцевість до початку XVIII ст. залишалася транзитним коридором для міграцій ногайців. У 1680 р. тут зазначено "самое причинное и воровское место, где выходят безпрестанно от Азовской степи и из Дону калмыки, и из Запорожья казаки, и из Крыма и из Ногай татарова"⁹².

Близьке розташування небезпечних сусідів - запорозького та донського козацтва, - не дозволяло ногайцям дотримуватися повного циклу меридіонального кочування за стабільним маршрутом, що було звичайним у поволзьких степах за часів єдиної Ногайської Орди. "Вони не мають постійного місця, нишпорять то тут, то там по цих великих незорих степах", - засвідчив Г.-Л. де Боплан⁹³. Аналогічно й у хроніці О.Гваньїні наголошується на тому, що "татари" "не мають ніяких певних кордонів у своїх поселеннях та полях, але кочують дикими полями"⁹⁴. Ситуацію перманентних міграцій ногайців між Чорним та Каспійським морями відображено у цій хроніці вказівкою на те, що причорноморські "татари" "під час зими ... тікають на Каспійське море"⁹⁵.

Кочування вздовж середньої течії рік Дніпро та Південний Буг для причорноморських ногайців було можливим лише взимку, з настанням весни вони відкочовували ближче до Чорного моря або на Кримський півострів. "Наскільки наш Бористен незручний для перекопців улітку, настільки вигідний для них узимку, тому що ... з припиненням судноплавства, вони з повною безпекою пасуть свої стада ... на островах серед лозових заростів на цій ріці", - писав М. Литвин⁹⁶. М. Броневський доповнив ці свідчення: "...татари ці дуже бояться наших низовських козаків ... [а] також тих стрільців, котрі влітку й восени плавають по Бористену і чинять на них раптові і сильні напади. Однак ... коли Бористен вкривається кригою, вони звичайно залишаються [тут] на зимове кочів'я"⁹⁷.

Часті для XVII ст. походи українських козаків на турецькі фортеці й "кримські улуси" перешкоджали звичайному процесу кочування ногайців. Польський хроніст М. Бельський залишив таке свідчення про козаків: "...вони завдають дуже часто великого лиха

татарам і туркам ..., а в полях (в степу. - В. Г.) немало брали здобичі, так що тепер і турки, і татари побоюються далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовище, як вони колись пасли, також не пасуть вони худобу ніде і по тому [лівому] боці Дніпра на відстані лише десяти миль від берега". Так, у травні 1646 р. урмаметєви ногайці сховалися від нападу 7 тисяч запорожців за Перекопом і лише в серпні того ж року вони розташувалися для кочування при р. Молочній⁹⁹.

В степах Північного Причорномор'я ногайці призвичаїлися до іншого режиму кочування, порівняно з Нижнім Поволжям. У причорноморських степах кочування відбувалося за більш рухливим порядком. Якщо юрти поволзьких ногайців були подібними житлам інших класичних кочовиків, склалися з розбірних решіток, поверх яких настигалася повсть, вони ставилися на декілька тижнів на становищі поблизу пасовищ¹⁰⁰, то кибитки (юрти) причорноморських ногайців були нерозбірними й ставилися на гарби, тобто були прилаштовані до більш частої зміни становищ¹⁰¹.

Цілісних ногайських субетнічних спільнот в причорноморських володіннях Кримського ханства не зафіксовано шертними грамотами кримських ханів та у дипломатичному листуванні. За грамотою кримського Іслам Гірей-хана (1647) маємо наступних суб'єктів, за яких хан давав шерт: "ногайские мурзы, и Мансурова родства и Меншого Ногаю мурзы, которые в нашем повеленьи, все мурзы и черные улусные люди, и азовские татары и черные люди"¹⁰².

Етнічну основу Кубанської орди, кочовища якої інколи досягали Північного Причорномор'я, склали ногайці Малої орди. Джерелами суперечливо висвітлено процес трансформації Малої Ногайської орди в Кубанську, що потребує докладного аналізу.

Згідно "Книги Большому Чертежу", територія розселення малих ногаїв показана як постійна: "от реки Кубы от гор к Черному морю и к Азовскому морю, и до верх реки Маначи от тех гор все кочевье Малых Нагаев Казыева улусу"¹⁰³. З наведених свідчень виходить, що Кази-мурза є основоположником того кочового утворення, що постійно розташовувалося в Східному Приазов'ї. Проте за відомостями донського отамана Д. Єфремова (1735) маємо: "Болшой Нагаи и Малой Нагаи ... лет с семдесят как ... от Астрахани отошли

в Кабарду, а оттуда перешед пребывание свое возимели при реке Кубани в державе турецкого султана, где и поныне кочуют. И Малои Нагаи оставя свое звание прежнее ныне именуется салтанулу, которых Касаи мурза разделил на части, и первую часть отдал сыну своему Касбулату, а другую часть отдал другому своему сыну Наврюзу и оттого времени оныя татары и доныне кочуют надве части [разделенные], и первая из оных именуется Касбулат улу, а другая Наврюз улу"¹⁰⁴. В іншому джерелі, в "довідці" В. Бакуніна (1754) вказується: "А все мурзы того Малого Нагаю произошли от одного Касая-мурзы и потому все обще и доныне называются касаевы дети". При цьому представлено відгалуження Кубанської орди: "А Малого Ногаю каспулат улу, наврюз улу, солтон улу"¹⁰⁵.

Суперечність свідчень джерел полягає в тому, що основоположником Малої Ногайської орди в останніх двох випадках названо Касая-мурзу замість Кази-мурзи, як його зазначено в джерелах другої половини XVI й XVII ст. По-друге, переміщення Малої Ногаю до Північного Кавказу вказано на середину 1660-х рр., але не датовано другою половиною XVI ст. По-третє, суперечливий момент криється в двох останніх свідченнях, оскільки в першому випадку загальну назву малих ногаїв подано як Салтан-улу, відгалуження зазначені як Касбулат-улу та Наврюз-улу, а в другому загальна назва - Касаї-улу, назва відгалужень - Салтан-улу, Касбулат-улу, Наврюз-улу.

Є підстави вважати Казія й Касая різночасовим іменуванням одного етногонічного першопредка - Кази-мурзи, якщо зважити, що трансформація його імені відбулася внаслідок впливу іншочультурного ногайцям кримськотатарського та турецького середовища. Так, зокрема, у кримськотатарській хроніці XVIII ст. "Сім планет" зазначено етнонім "Касай-оглу"¹⁰⁶. Проте наприкінці XVIII ст. німецьким автором Тунманном під впливом російських джерел етнонім касаї-улу передано як "Казай-аул ... Казиевский, Казиева-Улусси". Отже, самоназва локальної групи кубанських ногайців у XVIII ст. була касаї-улу, тобто "Касаєви діти", оскільки саме Касай (=Кази) розподіляв улуси між своїми синами. Найменуваннями відгалужень всередині цієї групи були салтан-улу, касбулат-улу, наврюз-улу. Щодо часу зосередження касаї-улу на Кубані, то вірогідно,

що донський отаман Єфремов передав відомості про переміщення малих ногаїв на Кубань ("лет с семдесят как"), основуючись на свідченнях самих ногайців, котрі не мали розвинутої хронології. Таке саме умовне ставлення ногайців до хронології знаходимо в ногайських наративах, зафіксованих у ХІХ ст. німцем Корнісом, де йдеться про те, що ногайці з'явилися у Буджаку за 32 роки до укладення союзу ногайських орд з Росією в 1770 р.¹⁰⁷

Таким чином, малі ногаї стали етнічним субстратом для формування етнографічної групи касаї-улу, котрі (як колись мангитівці в Ногайській Орді) були етногенетичним ядром Кубанської орди. Внаслідок пізніших міграцій інших ногайських відгалужень, родові об'єднання кубанських ногайців трансформуються в територіальну спільноту з домінуванням групи касаї-улу. Підтримуючи тісні контакти з відгалуженнями різних ногайських етнографічних груп, а також калмиками, Кубанська орда постійно поповнювалася за їх рахунок. Так, у 1703 р. разом з кубанцями здійснили набіг на Камишенку, Царицин частина єдисанців та джембуйлуковців¹⁰⁸. На той же час при Кубані кочувала частина великих ногаїв, зокрема, улуси китайкипчацьких Кара-мурзи, Ак-мурзи, Чюва(?)-мурзи, а також калмицькі Батир-мурза та Ейтемір-мурза¹⁰⁹.

Окремо розглянемо територію розселення ногайців поза межами Кримського ханства у другій половині ХVІІ ст. З тридцятих років ХVІІ ст. контроль над поволзькими степами зосередився в руках калмицьких тайшів, котрі визнали своїм сюзереном російського царя; переважна більшість джембуйлуковців, єдисанців і великих ногаїв (єдичкульців), частина малих ногаїв опинилися під владою калмицької кочової аристократії.

Проте до початку 1670-х рр. Калмикія не становила єдиного політичного цілого¹¹⁰. Під час усобиці калмицьких тайшів, ускладненої селянською війною під проводом Степана Разина, відбувалися хаотичні міграції різних ногайських відгалужень до Північного Причорномор'я та передгір'я Кавказу. Інтенсивність переміщень ногайців зросла у 1670-1671 рр. Деякі ногайські улусні люди відкочовували "на кримську сторону" на чолі з калмицькими мурзами. Близько 1670 р. через річку Сіверський Донець переправилася за

сприяння азовських татар і донських козаків група калмиків і ногайців в кількості понад 4 тис. чол. Разом з тим, загострилися уособиці між різними ногайськими відгалуженнями, зокрема, між едисанцями, великими і малими ногаями.

Під час боротьби тайші Аюки з хошоутівським тайшею Аблаєм, у 1670 р. мурза Малого Ногаю Ямгурчей, об'єднавшись з частиною великих ногайців, здійснив набіг під Астрахань, захопив частину астраханських юртівських татар та відвів їх до р. Терек. Наступного 1671 року Ямгурчей з великими та малими ногаями спільно з кримськими татарами й черкесами здійснив напад на едисанців. Зламавши опір едисанців після цілоденної битви, Ямгурчей відвів їх до р. Кубані, захопивши з собою іншу частину юртівських татар, та змусив їх прийняти зверхність кримського хана. Решта едисанських ногайців разом з прикавказькими туркменами в тому ж році відійшла до Астрахані.

Подолавши опір Аблая та інших опонентів, Аюка досягає одноосібного панування в Калмикії й починає "збирання" під своєю владою розрізнених ногайських улусів. У 1672 р. він здійснив похід до Кабарди, де кочували малі ногайці, й змусив їх повернутися до калмицьких кочовищ. Великі ногаї та едисанці продовжували боротьбу проти Аюки протягом декількох місяців, перебуваючи у верхів'ях Кубані. Зламавши їх опір, Аюка вивів їх з Передкавказзя до Волги для "спільного кочування". Малі ногаї, визнавши владу Аюки, зберегли можливість самостійно кочувати при Кабарді, сплачуючи калмикам "по кумачу" на рік від кожної сім'ї; російський уряд гарантував їхню лояльність традиційним утримуванням заручників (аманатів), котрі перебували в Терському городку¹¹¹.

Упродовж 1680-х рр. відбувається посилення політичної могутності Аюки внаслідок його перемог над казахськими ордами та збільшення кількості улусного населення. В цей час він же перевів частину туркменів з півострова Мангишлак до Поволжя, останні стали кочувати поруч з ногайцями. Зрештою, як зауважив В. Бакунін, Аюка зміцнив свою владу настільки, "что и калыцким народом, и бывшими у них в подданстве нагайцами управлять стал самовластнея"; близько 1690 р. він отримав від Далай-лами титул хана.

Джерела не дозволяють простежити конкретні форми підпорядкування ногайців калмицькій аристократії, хоча загальні риси їхньої залежності цілком зрозумілі. Єдисанці, джембуйлуковці та великі ногаї (окрім тих, що перебували поблизу Астрахані під контролем російської адміністрації), кочували по тим маршрутам, що визначалися калмицькою знаттю, сплачуючи калмикам частину від приплоду худоби; у пізніших документах ця категорія ногайців зазначається як "ясачні ногайці", тобто ті, що сплачують ясак, данину¹¹².

Форма залежності цієї частини ногайців в документах того часу називалася "кочуванням в калмицьких улусах", або "спільне з калмиками кочування". Зокрема маємо в російських офіційних документах кінця XVII ст.: "Тинбаевы ... и иные мурзы, которые кочуют в калмыцких улусех з женами и детми и со всеми их улусными людьми"¹¹³. Проте ногайці кочували самостійно, здійснюючи увесь цикл кочування окремими аулами на чолі з власними мурзами, найбільш впливовими серед яких були Тинбаєви. Мурзи володіли улусами, що, в свою чергу, могли включати декілька аулів на чолі з табунними головами. Тобто процес кочування ногайців відбувався автономно відносно калмицької знаті, хоча вибір їхніх кочівок (з огляду на якість кочовищ) залишався в руках калмиків.

При цьому внутрішній соціально-політичний лад підвладних калмикам ногайців залишався неушкодженим. Так, єдисанський мурза Тинбаївого покоління Султан Мурат Касбулатов, визнаючи владу калмиків, тримав у підпорядкуванні власних табунних голів та сотників, входив у листування з царським урядом і отримував від нього жалування за виконання доручень¹¹⁴. Крім зобов'язань перед калмиками, ногайці мусили виконувати підводну повинність на користь царського уряду, надаючи за його вимогою певну кількість коней¹¹⁵.

Мурзи малих ногаїв зберегли за собою право самостійно визначати маршрут кочування на контрольованій ними території для власних улусних людей. Залежність їх від калмиків виявлялася у щорічному наданні "по кумачу" від кожної сім'ї, як згадано у цитованому вище документі. У пізніших документах (1742 р.)

вказується, що калмицький хан брав від кожної сім'ї малих ногаїв по одному барану, а також примушував надавати коней, тобто здійснювати підводну повинність. Однак Малий Ногай залишався окремою й відносно самостійною політичною силою.

Активізація військових дій між Росією та Туреччиною у Приазов'ї в 90-х роках XVII ст. співпала з новою хвилею усобиць в Калмикії, що в комбінації викликало нові переміщення ногайців до Північного Причорномор'я. У 1695 р. великі ногаї вже задіяні на боці турецько-кримськотатарських військ під фортецею Азовом¹¹⁶. Наступного 1696 року Аюка спрямував на допомогу росіянам під Азов 3 тис. війська, однак в той же час від калмиків відходить інша група великих ногаїв на чолі з Джакшат-мурзою та Агаш-мурзою. Вони відійшли від Волги до Кубані, захопивши з собою частину едисанців та джембуйлукивців, а також залучили до себе малих ногаїв, що кочували в Кабарді "и обще поддались хану крымскому"¹¹⁷. Частина едисанців рушила далі на захід, де вони, треба думати, увійшли до складу Буджацької орди¹¹⁸. Проте незабаром син Аюки-хана Чакдоржап повертає від Кубані до Волги едисанців та джембуйлукивців¹¹⁹.

Російський уряд провокував суперечки між калмиками і ногайцями, з одного боку, визнаючи суверенітет калмицьких тайшів над ногайськими ордами, з іншого - надаючи грошові подарунки ("жалування") ногайським мурзам за виконання певних доручень в калмицьких кочовищах. У 1697 р. едисанський мурза Тинбаївого покоління Султан Мурат Касбулатов просив царський уряд не зменшувати йому жалування, при цьому вказуючи: "ныне служба моя великому государю то, что калмык ... уговариваю я, чтоб они служили ... великому государю верою и правдою". За царя Олексія Михайловича він отримував плату "семь шуб собольих", а за допомогу в придушенні повстання Степана Разіна пожаловано йому "семьдесят портищ сукна да одну соболью шубу"; при цьому він претендував отримувати цареве жалування нарівні з астраханськими мурзами¹²⁰. Разом з тим, царат подарунками та "жалуванням" заохочував переселення ногайських мурз з калмицьких кочовищ для кочування при Астраханні під контролем царського воеводи. Так, у 1687 р. царевою грамотою визначено "о тайном призывании под ... государей

руку на кочев'є под Астрахань едисанских Салтамурата да Шатемира мурз Тинбаевых"¹²¹.

Протягом 1697-1698 рр. Аюка продовжував втрачати улусне населення, від нього відійшли на Дон калмицькі тайши Мункотемір та Бака. Намагаючись зберегти під своєю владою решту улусів, він на початку 1699 р. відкочовує від Волги за р. Урал¹²². Втечі калмицької знаті з-під влади Аюки-хана відбувалися разом з переміщенням певної частини ногайців. Так, у 1699 р. від Аюки тікає калмицький мурза Янтемір зі своїми родичами Дундуком і Мазаном; з ними відкочувала до Кубані частина едисанців та джембулуківців на чолі з китай-кипчацькими мурзами Байтереком та Сідахметом. Залишивши свої аули при річці Кубані, у 1704 р. вони здійснили набіг на поволзькі міста Царицин та Камишенку¹²³.

Російський уряд, намагаючись зберегти контроль над кочовиками, відреагував на масові втечі ногайців оголошенням привілею, гарантуючи ногайцям, в разі повернення на калмицькі кочовища, звільнення від податків з продажу товарів в Астрахані і захист від переслідування з боку калмиків. Ногайці могли вільно продавати в Астрахані своїх ясирів, за умови, що їх здобуто поза російською територією. Астраханський воєвода Мусін-Пушкін у 1700 р. отримав наказ щодо ногайців: "держать к ним ласку и привет и бережение, чтоб ... насильства и обид не было ни которыми делы"¹²⁴. Тим самим царат прагнув зберегти ногайське населення в опосередкованому російському підданстві та, по можливості, перевести його під прямий контроль, минаючи посередницьких функцій калмицької аристократії.

Велика кількість великих ногаїв і едисанців перейшла кочувати на межиріччя Волги й Дону, не визнаючи влади російського губернатора в Астрахані та Аюки-хана. Група великих ногаїв кочувала на правому березі Дону. Російський уряд постійно докладав зусиль, щоб повернути ногайців з території Кримського ханства до Астрахані, використовуючи для цього едисанських та юртівських татар, котрі перебували на російській службі. Для заохочення до повернення ногайцям пропонувалося "государево жалованье" та утримання на умовах царської служби¹²⁵.

Частина ногайців протягом усього XVII ст. зосереджувалася на берегах Волги, що безпосередньо контролювалися російським урядом. Так, при Астрахані виникла низка ногайських поселень. У самому місті була "татарська слобода", ногайське населення якої зиму проводило в слободі, а влітку вирушало на кочування¹²⁶. З часом вони перейшли до повної осілости та сусідсько-територіальної общини, втративши родову організацію. Цю етнографічну групу ногайців називали юртівськими татарами, їх етнонім походив від "юрт", тобто "місце", в значенні "місцеві", осілі ногайці, на противагу кочовим або "аульним"¹²⁷; вони найбільшою мірою були адаптовані до російської влади і використовувались на царській службі. Решта ногайців, втративши зв'язок з своїми ордами, родом, аулом тощо, приймала християнське віросповідання й входила до складу російського козацтва. З числа хрещених ногайців утворилася окрема етнічна спільнота - ногайбаки, котрі були в складі Оренбургського козацького війська. Деякі ногайські групи приєдналися до казахів, зберігаючи при цьому окремі етнічні особливості.

У 1702 р. Аюкі-хану вдалося подолати чергову хвилю усобиць і зберегти під своєю владою більшу частину єдисанців та джембуйлуківців. Проте скоро ногайці знову виходять з-під його контролю, маневруючи між різними угрупованнями калмицької аристократії. У 1708 р. єдисанці та джембуйлуківці брали участь в набігах тайшів Чеметя та Мункотеміра на Пензенський, Тамбовський та Козловський повіти. Посилення влади над тайшами Аюка досягав засобом більш тісного зближення з російською адміністрацією. 30 вересня 1708 р. він уклав з губернатором Казані та Астрахані П. Апраксіним договір про нові умови підданства калмиків Росії. Калмики зобов'язувалися постійно кочувати при Волзі; підтверджувалося калмицьке підданство єдисанців та джембуйлуківців, проте представник губернатора отримав можливість інспектування калмицьких і ногайських кочовищ, щоб виявляти ясирів, здобутих під час набігів на російське порубіжжя¹²⁸. Російський уряд зобов'язав Аюку міцно тримати підвладних йому ногайців у покорі й карати їх за набіги на російське порубіжжя¹²⁹. Єдисанці і джембуйлуківці залишалися в основній масі в калмицьких кочовищах на Нижній Волзі

до 1723-1725 рр., коли після смерті Аюки-хана і тайші Чакдоржапа в Калмикії почалася кривава й затяжна війна між їхніми спадкоємцями.

Викладений матеріал дозволяє розв'язати декілька важливих питань щодо походження причорноморських ногайців та їх зв'язку з рештою локальних груп ногайського етносу. По-перше ногайці не є автохтонним населенням Північного Причорномор'я. Початкова фаза їхнього етногенезу локалізується Нижнім Поволжям і не пов'язується з діяльністю золотоординського еміра Ногая. По-друге переміщення ногайців до Північного Причорномор'я не було результатом одного масштабного переселення, але проходило в формі тривалого процесу періодичних міграцій, що починаються на зламі XV-XVI ст., стають більш інтенсивними в середині XVI ст. і в 20-30-х і 80-90-х роках XVII ст. Отже, наприкінці XVII ст. локальна група причорноморських ногайців і ногайське населення Кримського ханства представлено сталими територіальними спільнотами - Буджацькою та Кубанською ордами, а також дрібними відгалуженнями, які ситуативно перебували на території, контрольованій фортецями Очаков, Перекоп та Азов, не складаючи цілісних етнографічних груп. Єдисанці, єдичкульці та джембуйлуковці залишаються поза межами Кримського ханства.

¹ Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). - Ч. II. - Одесса, 1880. - 353 с.

² Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). - Ч. I. - Одесса, 1879. - С. 79.

³ Там же.

⁴ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну) // Східний світ. - Харків, 1928. - № 2. - С. 170-192.

⁵ Гоман Ю. О. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII-XVI ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 2002. - 20 с.

⁶ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т. I. - СПб, 1884. - С. 76-101.

⁷ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т. II. - М. - Л., 1941. - С. 105-106.

⁸ Там же. - С. 129.

⁹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. - Т. II. - М.-Л., 1960. - С. 181.

¹⁰ Там же. - С. 68, 75, 105.

¹¹ Там же. - С. 69, 82-87.

¹² Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. - Т. III. - М.-Л., 1946. - С. 59.

- ¹³ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. - Т. 1. - Кн.1. - М.-Л., 1952. - С. 188.
- ¹⁴ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 17.
- ¹⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т. II. - М. - Л., 1941. - С. 37, 303.
- ¹⁶ Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). - Ч. II. - Одесса, 1880. - С. 351.
- ¹⁷ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т. I. - СПб, 1884. - С. 110.
- ¹⁸ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 21-24.
- ¹⁹ Викторин В. М. Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII - нач. XX вв.): Дис... канд. ист. наук. - Л., 1985. - 225 с; Гимбатова М. Б. Роль половецко-кипчакского компонента в формировании ногайского этноса: Дисс... канд. ист. наук. - Махачкала, 1998. - 202 с.; Ярлыкапов А. А. Ислам у степных ногайцев в XX веке (историко-этнографическое исследование): Диск... канд. ист. наук. - М., 1999. - 256 с.
- ²⁰ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 61.
- ²¹ Гимбатова М. Б. Роль половецко-кипчакского компонента в формировании ногайского этноса: Дисс... канд. ист. наук. - Махачкала, 1998. - С. 147.
- ²² Абдуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иоакинф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии. - Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. - С. 31-41.
- ²³ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 20-21.
- ²⁴ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. - Ф. "Эрмитажное собрание", спр. 283. "Состояние Оренбургской губернии и принадлежащих к ней иноверческих и азиатских народов". Близько 1777 р. - арк. 33-28.
- ²⁵ Абдуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иоакинф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии. - Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. - С. 485.
- ²⁶ Поноженко Е. А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV - середине XVII вв.: Дисс... канд. юрид. наук. - М., 1977. - С. 25.
- ²⁷ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. - Ф. "Эрмитажное собрание", спр. 555. "Казанский летописец" (?). - Список XVIII ст. (В. Татищева?). - 104 арк.
- ²⁸ Гимбатова М. Б. Роль половецко-кипчакского компонента в формировании ногайского этноса: Дисс... канд. ист. наук. - Махачкала, 1998. - С. 59.
- ²⁹ Гимбатова М. Б. Роль половецко-кипчакского компонента в формировании ногайского этноса: Дисс... канд. ист. наук. - Махачкала, 1998. - С. 58.
- ³⁰ Fisher A. [W]. The Crimean Tatars. - Stanford, 1978. - P. 14.
- ³¹ Небольсин П. Очерки Волжского низовья. - Спб., 1852. - С. 54.
- ³² Ярлыкапов А. А. Ислам у степных ногайцев в XX веке (историко-этнографическое исследование): Диск... канд. ист. наук. - М., 1999. - С. 25.
- ³³ Гваньїні О. "Хроніка про татарську землю" / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика. - Запоріжжя, 2000. - С. 32.

- ³⁴ Поноженко Е. А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV - середине XVII вв.: Дисс... канд. юрид. наук. - М., 1977. - С. 94.
- ³⁵ Кочекаев Б. Б. Классовая структура ногайского общества в XIX - начале XX веков. - Алма-Ата, 1969. - С. 11.
- ³⁶ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 39-40.
- ³⁷ Гваньїні О. "Хроніка про татарську землю" / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика. - Запоріжжя, 2000. - С. 32.
- ³⁸ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 41-42.
- ³⁹ Кочекаев Б. Б. Классовая структура ногайского общества в XIX - начале XX веков. - Алма-Ата, 1969. - С. 11.
- ⁴⁰ Небольсин П. Очерки Волжского низовья. - Спб., 1852. - С. 56-57.
- ⁴¹ Поноженко Е. А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV - середине XVII вв.: Дисс... канд. юрид. наук. - М., 1977. - С. 38-42.
- ⁴² Поноженко Е. А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV - середине XVII вв.: Дисс... канд. юрид. наук. - М., 1977. - С. 46.
- ⁴³ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.-Л., 1948. - С. 14-15.
- ⁴⁴ Ермолаев И. П. Среднее Поволжье во второй половине XVI-XVII вв. (Управление Казанским краем). - Казань: изд.-во Казанск. у-та, 1982. - С. 29.
- ⁴⁵ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 90-91. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.-Л., 1948. - С. 14.
- ⁴⁶ Перетяткович Г. [Е.И.]. Поволжье в XV и XVI веках (очерки из истории края и его колонизации). - М., 1877. - С. 277.
- ⁴⁷ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. - Л., 1974. - С. 401-410.
- ⁴⁸ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.-Л., 1948. - С. 15.
- ⁴⁹ АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1754 р., арк. 1 зв.-2.
- ⁵⁰ Фарфоровский С. В. Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк. - Тифлис, 1909. - С. 4.
- ⁵¹ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 102-103.
- ⁵² Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.-Л., 1948. - С. 15-16.
- ⁵³ Книга Большому Чертежу / Подготовка к печати и редакция К. Н. Сербиной. - М.-Л., 1950. - С. 88.
- ⁵⁴ АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1754 р., арк. 1.
- ⁵⁵ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 112.
- ⁵⁶ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 107.
- ⁵⁷ Там же. - С. 105-106.
- ⁵⁸ АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1754 р., арк. 1 зв.
- ⁵⁹ Небольсин П. Очерки Волжского низовья. - Спб., 1852. - С. 52.
- ⁶⁰ Там же. - С. 54.

- ⁶¹ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 114-115.
- ⁶² Перетяткович Г. [Е.И.]. Поволжье в XV и XVI веках (очерки из истории края и его колонизации). - М., 1877. - С. 309.
- ⁶³ Брехуненко В. А. Правовий статус українських козаків на Дону, а донських на Січі (XVI - перша половина XVII ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип. VII. - Запоріжжя, 1999. - С. 10-11.
- ⁶⁴ Fisher A. [W]. The Crimean Tatars. - Stanford, 1978. - P. 25.
- ⁶⁵ Fisher A. [W]. The Crimean Tatars. - Stanford, 1978. - P. 26-28.
- ⁶⁶ Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. - Вып. I. - К., 1890. - С. 11.
- ⁶⁷ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка (1625) // ЗООИД. - Т. 11. - Одесса, 1879. - С. 485.
- ⁶⁸ Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. - Вып. I. - Симферополь, 1867. - С. 361.
- ⁶⁹ Негри А. Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. - Т. I. - Одесса, 1844. - С. 381.
- ⁷⁰ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчі дослідження. - К., 1971. - С. 125.
- ⁷¹ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. - М.-Л., 1936. - С. 63, 92.
- ⁷² Fisher A. [W]. The Crimean Tatars. - Stanford, 1978. - P. 25.
- ⁷³ Гваньіні О. "Хроніка про татарську землю" / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика. - Запоріжжя, 2000. - С. 43-45.
- ⁷⁴ Берг Л. С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. - Петроград, 1923. - С. 7
- ⁷⁵ Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. - Вып. I. - К., 1890. - С. 6.
- ⁷⁶ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 111-112.
- ⁷⁷ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.-Л., 1948. - С. 146.
- ⁷⁸ Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 114-115.
- ⁷⁹ Болпан Г.-Л., де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я. І. Кравця. - Львів, 1990. - С. 46.
- ⁸⁰ Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. - Вып. I. - Симферополь, 1867. - С. 358-398.
- ⁸¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.-Л., 1948. - С. 183-187.
- ⁸² Повесть известна и удивлению достойна о мощах неведомага святого ... списано многогрешным попом Иаковом в лето 7153 (1634 г.) // ЗООИД. - Т. 2. - Одесса, 1852. - С. 692.
- ⁸³ Челеби Э. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. - М., 1961. - С. 191-192.
- ⁸⁴ Болпан Г.-Л., де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я. І. Кравця. - Львів, 1990. - С. 46.

- ⁸⁵ Челеби Э. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. - М., 1961. - С. 190, 195, 264.
- ⁸⁶ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка (1625) // ЗООИД. - Т. 11. - Одесса, 1879. - С. 485.
- ⁸⁷ Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. - Вып. I. - Симферополь, 1867. - С. 361-362.
- ⁸⁸ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка (1625) // ЗООИД. - Т. 11. - Одесса, 1879. - С. 485.
- ⁸⁹ Челеби Э. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. - М., 1961. - С. 114.
- ⁹⁰ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.-Л., 1948. - С. 33-34.
- ⁹¹ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен // Избранные произведения. - Кн. 1. - М., 1966. - С. 470.
- ⁹² Статейный список Василия Тяпкина и Никиты Зотова // ЗООИД. - Т. 2. - Одесса, 1850. - С. 575.
- ⁹³ Боплан Г.-Л., де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я. І. Кравця. - Львів, 1990. - С. 38.
- ⁹⁴ Гваньїні О. "Хроніка про татарську землю" / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика. - Запоріжжя, 2000. - С. 26.
- ⁹⁵ Там же. - С. 27.
- ⁹⁶ Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. - Вып. I. - К., 1890. - С. 50.
- ⁹⁷ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // ЗООИД. - Т. VI. - Одесса, 1867. - С. 338.
- ⁹⁸ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен // Избранные произведения. - Кн. 1. - М., 1966. - С. 482.
- ⁹⁹ Донские дела. Книга третья // Русская историческая библиотека. - Т. XXVI. - СПб., 1909. - С. 3.
- ¹⁰⁰ Небольсин П. Очерки Волжского низовья. - СПб., 1852. - С. 12.
- ¹⁰¹ Сапожников И. Домостроительство у ногайцев и турецко-татарского населения Северного Причерноморья (по описаниям второй половины XVIII ст.) // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. - Запоріжжя, 2002. - С. 136-137.
- ¹⁰² Бережков М. Н. Крымские шерстные грамоты // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. - Кн.8. - К., 1894. - С. 45. - Отд. II.
- ¹⁰³ Книга Большому Чертежу / Подготовка к печати и редакция К.Н.Сербиной. - М.-Л., 1950. - С. 88.
- ¹⁰⁴ АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1736 р. - арк. 1.
- ¹⁰⁵ АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1754 р. - арк. 1 зв.
- ¹⁰⁶ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. - СПб, 1887. - С. 178.
- ¹⁰⁷ Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп, журнал современного просвещения, издаваемый Н. Надеждиным. - Ч. XXXIII. - М., 1836. - С. 5.
- ¹⁰⁸ РДАДА. - Ф.120 "Кубанские дела", оп.1. 1704 р., спр.1, арк. 2 зв.-3.
- ¹⁰⁹ Там же. - Арк. 6-6 зв.

- ¹¹⁰Батмаев М. М. Внутренняя обстановка в Калмыцком ханстве в конце XVII века // Из истории докапиталистических и капиталистических отношений в Калмыкии. - Элиста, 1977. - С. 36-39.
- ¹¹¹АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1754 р., арк. 3 зв.
- ¹¹²АЗПРІ. - Ф.119 "Калмыцкие дела", оп.1, спр.14. 1722 р., арк. 6.
- ¹¹³АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1722 р., арк. 1-2 зв.
- ¹¹⁴Там же. - Арк. 2-3 зв.
- ¹¹⁵Там же. - Арк. 1-2 зв.
- ¹¹⁶Howorth H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. - Part II. The so-called Tartars of Russia and Central Asia. - Division I. - London, 1880. - P. 566.
- ¹¹⁷АЗПРІ. - Ф.127 "Ногайские дела", оп.1, спр.1. 1754 р., арк. 3 зв.
- ¹¹⁸Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. - Т. 1. Бюджеты трухмен и ногайцев. - Ставрополь, 1910. - С. 24.
- ¹¹⁹Кочкаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. - Алма-Ата, 1988. - С. 130.
- ¹²⁰РДАДА. - Ф.112 "Дела едисанских татар", оп.1, спр.2. 1697 р., арк. 2-3.
- ¹²¹Російський державний архів давніх актів (далі: РДАДА). - Ф.112 "Дела едисанских татар", оп.1, спр.1. 1687 р., арк. 7.
- ¹²²Батмаев М. М. Внутренняя обстановка в Калмыцком ханстве в конце XVII века //Из истории докапиталистических и капиталистических отношений в Калмыкии. - Элиста, 1977. - С. 42-43.
- ¹²³РДАДА. - Ф.120 "Кубанские дела", оп.1. 1704 р., спр.1., арк. 1-2 зв.
- ¹²⁴Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. - Т. 4. - СПб., 1830. - С. 32.
- ¹²⁵Там же. - С. 39.
- ¹²⁶Бруин К., де. Путешествия в Московию //Россия XVIII в. глазами иностранцев. - Л., 1989. - С. 165
- ¹²⁷Небольсин П. Очерки Волжского низовья. - Спб., 1852. - С. 52-54, 87.
- ¹²⁸Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. - Т. 4. - СПб., 1830. - С. 419-420.
- ¹²⁹Там же. - С. 420-421.